

SZÉNÁSI ÉVA

UTÓPIKUS ÁLMODOZÓK VAGY BÖLCS JÖVŐBE LÁTÓK

Az európai egység gondolat története

Maga az a problematika, hogy milyen módon lehet egy nagyobb politikai keretben kibékíteni egymással az európai államokat, összeegyeztetni partikularizmust, az etnikai és a vallási sokszínűséget, kiküszöbölni a háborúkat és megteremteni a békét, valamint az európai egységet – koronként más-más történelmi összefüggésbe ágyazva ugyan, de – régóta foglalkoztatta a filozófusokat, az írókat és a jogtudósokat egyaránt. Gyakran előfordult, hogy e gondolkodókat megmosolyogták az emberek, szerzőiket naiv utópistáknak tartották, és elméletük saját korukban csekély visszhangot váltott ki. Lamartine ismert mondása, miszerint „az utópiák gyakran nem mások, mint korán született igazságok”, szinte maradéktalanul igaz az európai egység gondolatokra. E szerzők munkái főként korunkban, az európai építés előrehaladtával, az elődök felkutatása során kezdték elnyerni igazi helyüket az integráció történetében. Felfedezésük egyben számos meglepetéssel szolgált, olyan európai elképzelések kerültek felszínre, melyek részleteiben gyakran hasonlóságot mutatnak a mai Európai Unió céljaival vagy intézményi felépítésével.

Tanulmányomat elsősorban azok köré a történelmi fordulópontok és a hozzájuk kapcsolódó egységelméletek és tervezetek köré csoportosítottam, melyek jelentős szerepet játszottak az Európa-gondolat tematikájának alakulásában.

Noha a 18–19. században kezdenek felbukkanni egy maihoz hasonló európai egység rendezőelvi és intézményi keretei, mégis a 20. század első nagy világháborújának kell bekövetkeznie ahhoz, hogy megszülessen az első olyan európai egységterv, amely konkrétan megjelenik a két világháború közötti rendezési tervek sorában.

Európa eredetmítosza és az európai civilizáció kezdetei

■ Hérodotosz, a Kr. e. 5. században élt görög történetíró, amikor a földrészekről írt, a következőképpen fogalmazott Európáról: „nos tehát, hogy Európát tenger veszi-e körül, azt ugyanúgy senki nem tudja, mint ahogy azt sem, hogy kiről kapta a nevét, vagy ki nevezte el, hacsak nem fogadjuk el ténynek, hogy a türoszi Európéról; s korábban, akárcsak a két másik földrésznek, ennek sem volt neve. Csakhogy tudjuk, hogy ez a nő ázsiai eredetű volt, s még csak nem is lépett arra a földre, amelyet a hellének Európának neveznek, mert Phoinikiából [Fönícia görög neve – Sz. É.] Krétára, majd Krétáról Lükiába vándorolt.”¹ A legelterjedtebb vélekedés szerint Európa Europé föníciai királylányról kapta a nevét. Europé Agénór türoszi király lánya volt, akit a görög mitológia szerint az iránta szerelemre lobbant Zeusz fondorlatos módon fehér bika képében elrabolt és Kréta szigetére vitt. Az elrablás története kedvelt témája az európai képzőművészetnek, megtalálható az ókori görög és római falfestményeken és kerámiákon, de olyan festőket is megihletett, mint Tiziano, Veronese, Rubens vagy Rembrandt, hogy csak a legismertebbeket említsük.

A szó eredetére vonatkozóan több magyarázat is létezik. Az egyik értelmezés szerint az „Európa” szó sémi eredetű, az akkád eréb, a héber érebh (napnyugta, est) szóból származik, vagyis azt a helyet jelöli, ahol a nap lenyugszik. Mások a görög eurus (tágas, messzi) és az ops (arc, szem, tekintet) szóösszetételből vezetik le, amelynek jelentése „messzi látó”.² Földrajzilag ez az Európa kezdetben a Balkán-félsziget déli részét, az Égei-tenger szigetvilágát és Kis-Ázsia nyugati vidékét foglalta magába. A Kr. e. 6. századtól fokozatosan terjesztette ki hatalmát a Földközi-tenger medencéjére, majd a Kr. e. 3. századtól, a Római Birodalom létrejöttével évszázadokon keresztül Mediterráneum lesz az európai történelem elsődleges színtere.

Az európai civilizáció formálódása szempontjából alapvetően három hatást szoktak kiemelni: az ókori görög és a római kultúrkört, valamint a kereszténységet.³ A modern kori Európa politikai szókincsét a görög civilizációból, elsősorban az athéni városállami demokráciától eredeztetik, amely gyakran szerepelt egy idealizált Európa prototípusaként. A római kultúrkörből származtatják az európai jogrend alapjainak lerakását és a birodalmi gondolat születését, a kereszténység pedig a középkorban az európai egység legfőbb konstitutív elemeként funkcionált. Emellett ki kell emelnünk az európai kultúra nem európai (egyiptomi és mezopotámiai) elemeit, valamint azt a fontos szerepet, amit az arab közvetítés játszott az ókori görög kultúra értékeinek megőrzésében és továbbításában.

A Respublica Christiana

■ A Nyugatrómai Birodalom bukását követően Európát a Frank Birodalommal azonosították, és a földrész történelmi értelemben vett atyjaként a frank uralkodót, Nagy Károlyt (742–814) tartja számon az egységes Európa-történet. A középkorban formálódó egységtervek hátterét a keresztes háborúk, a pápaság és a császárság harca, valamint a nemzeti monarchiák felemelkedése jelentette. Összetartó erejét a Respublica Christiana gondolat alkotta, amely az azonos vallási rendezőelvek mentén szerveződő keresztény államok összefogását célozta az iszlám világgal szemben.

Az európai egység gondolat első megfogalmazójának Pierre Dubois-t (c. 1250–1320) tekinti a szakirodalom. A francia uralkodó, Szép Fülöp tanácsadójaként dolgozó jogász 1306-ban *A Szentföld visszafoglalásáról* (*De recuperatione Terre Sancte*) írt munkájában a keresztény uralkodók szövetségét sürgette, és a sikeres kereszties háború feltételét az európai béke megteremtésében látta. Ennek „biztosítása érdekében a pápának egybe kellene hívnia az összes király és fejedelmek zsinatát, amely kézben tartja az államügyek irányítását”⁴ – írta. Olyan európai államszövetség tervét vázolta fel, amelynek élén egy uralkodókból és fejedelmekből álló tanács állna. A vitás kérdésekről egyházi és világi tekintélyekből álló európai bíróság döntene, de a végső felülvizsgáló jog a pápát illetné meg.

Alig egy évtizeddel később íródott Dante Alighierinek (1265–1321) *Az egyeduralom* (*De Monarchia*) c. műve, amely végleges formáját valószínűleg 1317–1318 táján nyerte el. Dante a Római Birodalom példáját alapul véve az egyházi és a világi hatalom szétválasztására törekedett, és az egyetemes monarchia szükségessége mellett érvelt, amelynek élén az államok felett álló világi császár állna, akinek feladata az emberiség békéjének és jólétének megteremtése. Az egyes uralkodók azonban mindemellett megtartanák önálló jogaikat, az államok felett álló monarchia pedig elsősorban döntőbírói és békefenntartó feladatokat látna el. A két azonos korban született tervezet számos vitát és eltérő interpretációt eredményezett.⁵ Bár mindketten a pápa túlzott befolyásának ellensúlyozására törekedtek, Dubois művében a nemzeti monarchiák és a testületi döntés mellett állt ki, Dante viszont a keresztény világ egységének helyreállítását szorgalmazta egy univerzális monarchia keretében.

Az újkor hajnalán az Oszmán Birodalom terjeszkedése –1456-ban, három évvel Konstantinápoly elfoglalása után már Nándorfehérvárt vette ostrom alá – állandósuló veszélyt jelentett a kontinens számára, ami aggodalommal töltötte el a katolikus egyházfőt és az európai uralkodókat. E veszély motiválta a huszittizmust szimpatizáló cseh király, Podjebrád György (1420–1471) 1464-ben véglegesült *Tervezet a kereszténység leendő békéjéről* (*Tractatus pacis toti Christianiti fiendae*) c. munkáját. A *Tractatus* néven ismertté vált írás az első közép-európai tervezet, amely a keresztény uralkodókat tömörítő védelmi szövetség elképzelését vázolta fel. Célja az oszmán hódítás megakadályozása, „a keresztény vallás megoltalmazása” volt. Ugyanakkor túlmutatott a terjeszkedő oszmán birodalom elleni hadjárat szervezésén: egy modern államszövetség működési elveit körvonalazta.

Podjebrád György politikai tanácsadójával, a francia Antoine Marinivel közösen fogalmazott ambiciózus tervében az uralkodók összefogására szólított fel. Tervezetében az uralkodók állandó küldöttekkel képviseltetik magukat a létrejövő szövetség gyűlésein, amelynek székhelye öt évig Bazel, majd rotációs alapon a következő öt évben Franciaország, azután pedig Olaszország volna. Mint a terv kifejti, a gyűléseken minden ország egy-egy szavazattal rendelkezik: „kijelentjük, hogy nekünk, Franciaország királyának Gallia összes királyával és fejedelmével együtt a gyűlésben egy szavazatunk legyen, nekünk, Németország királyainak és fejedelmeinek egy másik, végül pedig nekünk, Velence dogéjának Itália összes fejedelmével és városállamával együtt egy harmadik”.⁶ Vagyis a pápának nem lenne kiemelt helye és szerepe, hanem az uralkodókhoz és a fejedelmekhez hasonlóan egy szavazattal bírna. A szövetségesek közötti vitás kérdésekről nemzetközi bíróság döntene. A tervezet rendelkezett a működtetéshez szükséges anyagi fedezetről, illetve a hadsereg fenntartásának költségeiről, amit a beszedett adók-

ból kívántak biztosítani. A hadügyi, pénzügyi és szervezési kérdések egy szövetségi tanács hatáskörébe tartoznának.

Podjebrád György Marini közbenjárásával próbált megnyerni tervének több európai uralkodót is, elsősorban XI. Lajos francia királyt, akinek irányító szerepet szánt a kivitelezésben. Bár erről a *Tractatus*ban külön nem esik szó, de a megvalósításában számított az oszmánellenes harcban közvetlenül érintett közép-európai országok uralkodóira, IV. Kázmér lengyel és a Mátyás magyar király támogatására (aki egyébként Podjebrád Katalinnal kötött házassága révén a veje volt). Ugyanakkor Mátyás többször hangot adott nemtetszésének amiatt, hogy a cseh király az ő nevében, de felhatalmazása nélkül tárgyalta a francia uralkodóval.⁷

A mindig is eretneknek tekintett cseh király mozgásterét azonban erősen korlátozta, hogy tervezetéhez nem kapta meg az Európa vallási egységének megőrzésén és az egyházfői tekintély helyreállításán fáradozó II. Pius pápa támogatását, aki 1463-tól maga is keresztes háborút hirdetett a pogányok ellen. Így egyházi nyomásra a részt vevő államok (a francia uralkodó, Velence és az itáliai államok) elpártoltak tőle. Podjebrád Katalin 1464-ben bekövetkezett halála után a magyar segítség is kétségessé vált, és Mátyás szintén a pápai támogatással formálódó szövetséghez csatlakozott. Végül az egyházfő halála miatt a keresztes háború terve eredeti formájában nem valósult meg.⁸

Mint az előbb elmondottak mutatják, a vizsgált évszázadok Európa-terveiben stabilizálódni látszanak az egységeszme főbb elemei és visszatérő toposzai: a háború elkerülése és a béke iránti vágy (amely Erasmus írásait is motiválta), ezzel összefüggésben a vitás kérdések békés rendezésének igénye, a nemzetközi döntőbíró felállításának gondolata. Megfigyelhető továbbá, hogy e terveket szerzőik gyakran egy-egy európai uralkodónak ajánlják, akitől annak megvalósítását remélik. (Ebből a szempontból Podjebrád tervezete kivételnek számít, mert magától az uralkodótól származik.) A kontinens egységét és működtetését pedig az európai államok felett álló személy vagy szupranacionális testület (tanács, gyűlés, később parlament) irányítása alatt képzelik el.

Szövetségi tervek és erőegyensúly-elméletek

■ A francia vallásháborúkat (1562–1598) követő harmincéves háború (1618–1648) (amely egyszerre volt vallásháború és európai hegemoniáért folytatott harc a Habsburg- és a Bourbon-ház között) idején íródott tervezetekben továbbra is központi helyet foglalt el a háború és a béke kérdése, ám a vesztfáliai béke nyomán születő új európai rend és hatalmi egyensúly kialakulása új megközelítésű tervek megjelenését eredményezte.

Sokáig méltatlanul feledésbe merült a francia szerzetes, Emeric Crucé (1590?–1648) *Az új Kineasz (Le Nouveau Cynée)*⁹ c., 1623-ban írt munkája. Crucé a béke megteremtése érdekében vallási toleranciát hirdetett, de nemcsak a keresztény felekezetek, hanem a keresztény és a muzulmán világ kibékítésére is törekedett. Olyan világszövetséget vizionált, amelybe Európán kívül a világ más országait is bevonta volna, többek között az Oszmán Birodalmat, Oroszországot, Kínát, Indiát, Marokkót stb. Crucé a részt vevő államokat tömörítő szövetségi gyűlésben a római pápa után a legtöbb szavazatot a legnagyobb birodalommal rendelkező szultánnak biztosítaná, harmadik hatalomként pedig (Franciaország és Spanyolország előtt) a német-római császárnak. Crucé a vallási tolerancia

mellett a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok kiterjedésében és a szabad kereskedelemben látta a béke megőrzésének garanciáját. Munkájának újszerűsége, hogy az ő művében jelenik meg először egy nemzetközi szintű egység létrehozására való törekvés: világszövetségében megszűnnének a vámok, egységes súly- és mértékrendszer, valamint egységes pénz kerülne bevezetésre.

Alig néhány évtizeddel később született a hatalmi erőegyensúly elméletek megalapozójának tekinthető Maximilien de Béthune, Sully hercegének terve. Sully (1559–1641) IV. Henrik francia király bizalmasa és Pénzügyi Tanácsának vezetője volt, aki 1634-től kezdve adta ki emlékiratait *Economies royales* címmel. Az 1662-ben megjelent harmadik rész tartalmazta a *Nagy terv* (*Grand dessein*) néven híressé vált politikai tervezetét az általa elképzelt új egyensúlyi rendszerről. Sully IV. Henrik nevében írt munkája egy új európai hatalmi politika alapelveit fogalmazta meg, amely Franciaország és Anglia szövetségére alapozva elsősorban a Habsburg-ház európai hegemoniájának ellensúlyozását célozta. Sully a határok megváltoztatásával (és a Habsburg Monarchia „átszabásával”) kívánta újrarajzolni a keresztény Európa politikai térképét, amelyben az európai egyensúly alapját 15 hasonló erősségű erőközpont alkotná. Mindezt elméletileg békés úton vélte elérhetőnek. Európát hat *örökletes monarchiára* (Franciaország, Spanyolország, Nagy-Britannia, Dánia, Svédország és Lombardia), öt *választott monarchiára* (a Császárság, a Pápaság, Lengyelország, Magyarország és Csehország), valamint négy *szuverén köztársaságra* (Velence, Itáliai Köztársaság, Svájc és Belgium) osztaná. Mindezek élén az egyes országok küldötteiből álló európai tanács állna, „feladatuk pedig az lett volna, hogy a folyó ügyekről tárgyaljanak, megpróbálván elsimítani az esetleges vitákat és megoldani az érdekkülönbségekből adódó problémákat”.¹⁰

A tervezet érdekessége, hogy részletesebben is kitér Magyarország sorsára, amelyet a kereszténység fontos védőbástyájának tekintett a „hitetlenek” elleni harcban. Ennek érdekében jelentősen megnövelte volna az ország területét és védelmi erejét.¹¹ „A magyarok pogányokkal szembeni ellenálló képességé”-nek növelése érdekében hozzácsatolta volna „az osztrák főhercegséget, Stájerországot, Karintiát és Krajnát; később pedig megkaphatták volna a visszahódított erdélyi, boszniai, szlavón és horvát területeket is”.¹² Sully tehát fontos szerepet szánt Magyarországnak egyfelől az Oszmán Birodalom elleni harcban, másfelől a Habsburg Birodalom gyengítésében. Ezért a választófejedelmeknek kötelezettséget kellett volna vállalniuk arra, hogy „harcra temett” uralkodót ültetnek Magyarországon trónjára.

Sully tervezete hatást gyakorolt olyan későbbi Európa-tervekre, mint William Penn, Saint-Pierre abbé vagy Rousseau munkái. Az egyensúly és a demokratikus elvek összeegyeztetésére törekedett Locke barátja, William Penn (1644–1718), Pennsylvania alapítója és kormányzója is, aki 1692-ben publikálta az *Esszé Európa jelenlegi és jövőendő békéjéről* (*An essay towards the present and future peace of Europe*) c. munkáját. Ebben az államok közötti kapcsolatok megváltoztatását és a béke megteremtését egy európai gyűlés vagy parlament által irányított európai államszövetség létrejöttétől remélte. A parlamenti képviselők számát az országok demográfiai és gazdasági súlyától (tényleges éves bevételétől) tette függővé. Eszerint a legtöbb képviselőt a Német-római Birodalom küldhetne a parlamentbe, de nem zárkozott el az Oszmán Birodalom és Oroszország felvételétől sem. Így véleménye szerint megvalósulhatna az egyensúly az európai országok között.

A békeutópiák kora

■ A felvilágosodás eszméivel szimpatizáló szellemi és arisztokrata elit nyitott volt az európai egység gondolatok iránt, és a 18. században az Európa-tervek az arisztokrata szalonok kedvelt vitatémái lettek. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a vesztfáliai békétől remélt tartós hatalmi egyensúly törekénynek bizonyult, és nem küszöbölte ki az uralkodók közötti háborús konfliktusokat. Az ekkor született tervek a jog és a racionalizmus elvei alapján kísérelték meg megszervezni Európa egységét. Olyan jogi garanciákat kerestek, amelyek végleg megteremtik „a minden háború végét jelentő örök békét”.

Az örök béke-tervezetek „atyjának” tekintett Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre (1658–1743) 1729-ben jelentette meg egy eredetileg csekély visszhangot kiváltó kétkötetes munka rövidített változataként *Az örök béke-tervezet rövid foglalat* (*Abrégé du projet de paix perpétuelle*) c. munkáját.¹³ A nemesi családból származó Saint-Pierre abbé, az arisztokrata szalonok kedvelt vendége volt, aki diplomáciai titkárként részt vett a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béketárgyalásokon, és az itt szerzett tapasztalatai alapján, valamint Erasmus, Crucé és Grotius műveinek ismeretében írta meg művét, melyet az évek során többször is átdolgozott.

Saint-Pierre célja az volt, hogy „javaslatot tegyen az összes keresztény európai állam közötti örök béke megvalósítására”, mivel egyfelől Európa folyamatos háborús konfliktusoknak van kitéve, másfelől a francia és az osztrák uralkodóház közötti ideiglenes hatalmi egyensúly nem jelent elégséges garanciát a béke fenntartására.¹⁴ Az államok közötti ellentétek megszűnését egy több cikkelyből álló általános szövetség elfogadtatásával vélte kivitelezhetőnek. Az általános szerződés aláírásával olyan végleges szövetség jönne létre, amely garanciát jelentene a háborúk elkerülésére. Ennek értelmében az európai uralkodók mindörökre lemondának a fegyverhasználatról, és a vitás kérdések rendezésében a békéltetés útját választanák. A szerződésszegő hatalmakat a Szövetségi Tanács szankcionálhatja, és fegyverrel is kényszerítheti a döntések végrehajtására. A döntéseket egyszerű többséggel, fontos döntések esetén kétharmados többséggel hoznák, az alapcikkelyeket pedig csak egyhangú szavazattal lehetne megváltoztatni. A szövetség kiadásához a részt vevő országok a nemzeti jövedelmük arányában járulnának hozzá.

A tervezet érvénybe lépése az általános és örök szövetség öt alapcikkelyének aláírásával venné kezdetét, amelyet minél több európai uralkodóval alá kívánt íratni, garanciaként a békeszerződés betartására. Az intézményi elképzelések tekintetében Saint-Pierre abbé egy az európai uralkodók képviselőiből álló Szövetségi Tanácsot hozna létre, amelyben minden állam egy szavazattal rendelkezik. A tanács székhelye Utrechtben lenne, mert a holland egyesült tartományok működési elveit, Pennhez hasonlóan, ő is követendő példának állítja az európai államok elé.

Műve békeutópiák egész sorát nyitotta meg, inspirálóan hatott többek között Leibniz és Kant munkájára, de megemlékezett róla Saint-Simon is. Rousseau pedig nemcsak kivonatolta Saint-Pierre abbé tervezetét, hanem néhány oldalas kritikai véleményt is megfogalmazott a művel kapcsolatban. *A vélemény az örök béke tervezetről* (*Jugement sur le projet de paix perpétuelle*) c. írás valószínűleg 1756-ban keletkezett, hat évvel a *Társadalmi szerződésről* c. munkája előtt. Eltérően bizonyos értelmezésekkel Rousseau összességében „megalapozott és

józan könyv”-nek nevezte az abbé munkáját, de rámutatott arra, „hogy „a terv jóllehet nagyon bölcs volt, a végrehajtás módjában érződött a szerző naivitása. Jóhiszeműen azt képzelte, hogy csak egy kongresszust kell összehívni, cikkelyeket javasolni, amit majd alá fognak írni, és minden megoldódik. Valljuk be, hogy e becsületes ember összes tervében helyesen látta a megvalósításra kerülő dolgok hatását, de gyermeki naivitással ítélte meg a megvalósítás eszközeit”.¹⁵ Rousseau bírálata egyfelől utal a tervezet utópikus jellegére, másfelől elfogadja Saint-Pierre megoldási javaslatainak számos elemét. Elismeri a gazdaságra és a szabad kereskedelemre vonatkozó elképzeléseinek előnyeit, elfogadja egy európai szövetség tervét, de megkérdőjelezi annak kivitelezhetőségét, elsősorban a monarchiák hódító politikája miatt, amelyet Montesquieu-höz hasonlóan a monarchikus kormányzati elv lételemekeként határoz meg. Sully szövetségekre épülő hatalmi egyensúly elméletét realiztikusabbnak ítélte meg, míg a saint-pierre-i elképzelést csak nagyobb társadalmi megrázkódtatás eredményeként vélte megvalósíthatónak, melynek kimenetelét azonban kockázatosnak ítélte.¹⁶

A Sully- vagy Saint-Pierre abbé-dilemma, a hatalmak közötti szövetség és egyensúly megteremtésének pragmatikus, reálpolitikusi megközelítése vagy a jövőbeni békerendszer jogi garanciáinak kidolgozása és annak végleges rögzítése két eltérő koncepciót képviselt az európai egység gondolat történetében, és a későbbiekben is meghatározta az egységről való gondolkodást. Mindenesetre az abbé béketervezetét ma már az európai egység gondolatról szóló munkák egyik alapdokumentumának tekintik, miként a néhány évtizeddel később, 1795-ben született kanti művet, *Az örök békéről* c. filozófiai tervezetet is.

Immanuel Kant (1724–1804) számára az örök béke nem ideiglenes fegyverszünet csupán, hanem eszményi állapot. Kant is osztja a korábbi béketervezetekben szereplő javaslatokat a határok sérthetetlenségéről, a területszerző politika elutasításáról, a hadsereg csökkentéséről, illetve megszüntetéséről, elutasítja az államok adásvételét és a belügyekbe való beavatkozást. Az örök béke megteremtésének biztosítékát az államoknak azonos (köztársasági) alkotmány alapján és a hatalommegosztás elvein való működésében látja, melyet szembeállít a zsarnokság elnyomó elveivel és hódító politikájával. A megoldás „a népek egymással kötött szerződése”, amelyet sajátos „békeszövetségnek (*foedus pacis*)” nevez és „a békeszerződéstől (*pactum pacis*) abban különböznék, hogy míg ez csupán egy, amaz minden háborúnak mindörökké véget kívánna szakítani”.¹⁷ A békeszövetség pedig fokozatosan kiterjeszhető lenne, az államok közti kapcsolatokra is, és elvezetne a szabad államok föderációjához.¹⁸

Bár már Crucé munkájában is szerepel a béke és a kereskedelmi érdekek összekapcsolása, Jeremy Bentham (1748–1832) angol jogtudós-filozófus, az utilitarizmus megteremtője lesz az, aki 1789-ben írt *Bevezetés a jog és a törvényhozás elveibe* (*Introduction to the Principles of Law and Legislation*) c. munkájában érvként használja a kereskedelmi szempontokat az európai béke megteremtése érdekében. Bentham a kapitalizálódó Anglia gazdasági törekvéseit önti formába béketervezetében, melynek célja a gazdasági jólét és a népek boldogságának megteremtése. A háborúkat nemzetközi jogi szabályozással kívánta megfékezni, a tartós béke garanciáit pedig Sullyhez hasonlóan Anglia és Franciaország együttműködésében látta.

■ A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus és a Szent Szövetség új európai egyensúlyi rendszer alapjait rakta le, és egy időre békét teremtett Európában. A 19. század a kapitalizációs folyamatok és a képviseleti rendszerek kiépülése mellett az amerikai föderális gondolat európai terjedésének és a nemzet-államok születésének évszázada is, amely újabb toposzokkal egészítette ki az Európa-gondolatot.

A bécsi kongresszusnak ajánlotta Claude Henri de Rouvroy Saint-Simon (1760–1825) tanítványával, Augustin Thierryvel közösen írt, *Az európai társadalom újjászervezéséről (De la réorganisation de la société européenne)* c. munkáját. Saint-Simon a korabeli hatalmi viszonyok elemzéséből indult ki, és az európai egyensúly biztosítékát Anglia és Franciaország szövetségében jelölte meg, ugyanakkor felismerte Németország növekvő szerepét az európai politikai színtéren. Célkitűzése, mint ahogy művének alcímében utal rá, az, hogy „Európa népeit egyetlen olyan politikai szervbe tömörítsük, amelyben mindegyik megőrizné nemzeti függetlenségét”. A kontinens átalakításában a régi struktúra lebontását és az ideális intézmények megtalálásának fontosságát hangsúlyozva úgy vélte: „Európának az lenne a lehető legjobb szervezete, ha minden európai nemzetet egy-egy olyan parlament kormányozna, amelyek elismerték annak az egyetemes parlamentnek a felsőbbbbségét, amely az összes nemzeti parlamentek fölött állna ...”¹⁹

Saint-Simon példaképe a brit parlamentáris monarchia volt, és ennek mintájára kívánta egész Európát átalakítani. A kontinens irányítását egy kétkamarás parlamentre bízna, amelynek élén egy később megválasztásra kerülő uralkodó állna. Az alsóházba európai látókerű tudósok, kereskedők, iparosok és tisztviselők kerülnének, mégpedig oly módon, hogy minden egymillió írástudó polgár választana 4-4 képviselőt tíz évre. (Az írástudók számát hatvanmillióra taksálta Európában, így a képviselőtestület kétszáznegyven főből állna.) Feladata ellátásához minden képviselőnek 25 ezer frankos „birtoktulajdonnal” kell rendelkeznie, amit a megfelelő vagyonnal nem rendelkező kiemelkedő személyek esetében az uralkodóknak kell biztosítani. Az alsóház feladatkörébe az országok közötti vitás kérdések rendezésén túl európai vállalkozások indítása, csatornaépítés és vasútfejlesztés, közoktatás megszervezése szerepelt, de tervébe olyan aktuális téma is bekerült, mint az „európai patriotizmus” kialakítása. A felsőház tagjainak kinevezését pedig az uralkodók hatáskörébe utalná.

Míg elődei inkább a béke megteremtésének jogi garanciáin gondolkodtak, addig Saint-Simon Európa egységének létrehozását fokozatosan, a gazdasági növekedés függvényében képzelte el. Az európai társadalom átalakulását a nemzetek közötti együttműködés természetes folyamatának tartotta. Olyan európai konföderáció tervét vázolta fel, amely a már említett angol–francia kezdeményezésből indulna ki, és fokozatosan terjedne el Európa többi országában. Ehhez azonban minden európai országban parlamentáris rendszernek kell működnie.

Saint-Simon tervével egy időben született Karl Friedrich Krause (1781–1832) német filozófus kanti inspirációjú munkája, *Az európai államszövetség terve (Eintwurf eines europäischen Staatenbundes)*. Szerzője, nem utolsósorban a francia befolyás csökkentése érdekében, szintén az európai államok szövetségét vázolta fel, amely „kezdetben Európa több, végül pedig valamennyi népét átfogja”.²⁰ Mert úgy vélte, „nem az örök békét kell önmagában célul kitűzni, hanem a

népek jogszerű állapotát és a szabad államszövetséget, amely voltaképpen lehetővé teszi ezt az állapotot, amelynek következtében a tartós béke magától kialakul...”²¹ A német vezetésű államszövetséget egy föderális tanács irányítaná, melynek központja Berlinben volna. Krause az államszövetséget más kontinensre is kiterjeszhetőnek tartotta, végső formáját pedig az egész világra kiterjedő „organikus föderatív állam”-ban nyerné el.

Általában a 19. századot, de főként annak második felét az európai eszme első virágkorának szokták nevezni. Az egység gondolatok túlléptek az arisztokrata szalonok zárt körein, és szélesebb rétegeket vonzó témává váltak. Humanista-európeér légkör hatotta át a 19. század második felét, amelyet az az illúzió is táplált, hogy a nemzetállamok kialakulása véget vethet a háborúk korának. Az európai nacionalisták legismertebb alakja, Guizeppe Mazzini (1805–1877) 1834-ben, svájci száműzetése idején hívta életre a *Fiatall Európa* (*Giovine Europa*) mozgalmat, amelynek célja az európai nemzetek republikánus alapon történő egyesítése volt, amitől az európai nemzetek testvéri együttélését remélte.

Ugyanebben az időben terjedt el az Amerikai Egyesült Államok mintáján alapuló Európai Egyesült Államok gondolata is. Írók, költők érveltek mellette újságok jelentek meg ezzel a névvel. Maga a gondolat a francia író és költő Victor Hugo (1802–1885) tevékenysége révén vált népszerűvé, ő 1849-ben Párizsban tartott nemzetközi békekonzferencián használta először ezt a kifejezést. A párizsi konferenciát több is követte Frankfurtban, Genfben, Lausanne-ban, Luganóban. Victor Hugo fő törekvése az volt, hogy a béke révén létrehozza a népek testvériségét és egységét, amely egyben az európai haladás feltételét jelentette számára. Szenvedélyes hangvételű beszédeiben a két kontinens gyümölcsöző kapcsolataitól remélte az európai változásokat. Olyan demokratikus rendszerről álmodott, amelyben az országok és Európa jövőjéről a népek maguk döntenek.

Ezzel csaknem egyidejűleg az Egyesült Államok mint új hatalmi tényező is megjelent a nemzetközi politika porondján. A hosszabb ideig Amerikában élő német gondolkodó, Julius Fröbel (1805–1893) *Amerika, Európa és a jelen politikai nézőpontjai* (*Amerika, Europa Und Die Politischen Gesichtspunkte Der Gegenwart*) c., 1859-ben íródott, geopolitikai elemzésnek is beillő munkájában az elsők között fedezte fel az Egyesült Államok növekvő szerepét a formálódó új hatalmi egyensúlyban, és az európai államok szövetségét hirdette az Egyesült Államok és Oroszország hatalmának ellensúlyozására. Európa azonban, véleménye szerint, akkor maradhat hatalmi tényező, ha országai képesek lesznek megállapodni egymással, és létrehoznak egy Nyugat-Európa összes államát egyesítő szövetséget.

A páneurópai gondolat

■ Noha a 18–19. században kezdenek felbukkanni egy maihoz hasonló európai egység rendezőelvei és intézményi keretei, mégis a 20. század első nagy világégésének kell bekövetkeznie ahhoz, hogy megszülessen az első olyan európai egységterv, amely konkrétan megjelenik a két világháború közötti rendezési tervek sorában. Ebben a folyamatban játszik kiemelkedő szerepet a japán-osztrák diplomata családból származó Richard Coudenhove-Kalergi (1894–1972) 1923-ban publikált *Páneurópa* (Paneuropa) c. munkája. Coudenhove-Kalergi könyve közvetlenül is hatott számos Európa-barát gondolkodó és politikus (Claudel, Valéry, Rilke, Thomas Mann, Ferrero, Ortega y

Gasset, illetve Beneš, majd később Churchill) nézeteire, valamint az Aristide Briand-féle európai rendezési kísérletekre.

A szerző döntően az európai hegemonia meggyengülését eredményező I. világháború utáni politikai helyzetből indult ki. Coudenhove-Kalergi az európai hegemonia összeomlásának elsődleges okát nem a kontinens gazdasági hanyatlásában, hanem politikai rendszerének válságában jelölte meg: „nem a népek öregedtek el, hanem a politikai rendszerük. E rendszer radikális átalakításának lehet és kell a kontinens gyógyulásához vezetnie”²² – írta könyvében.

Coudenhove-Kalergi földrajzi, a kulturális és a politikai dimenzióban vizsgálja Európa fogalmát. Úgy véli, Európa földrajzi fogalma nem fedi sem Európa kulturális, sem politikai fogalmát. Az európai kultúrkör tágabb kategória, mint Európa szorosán vett földrajzi fogalma. „*Kulturális* szempontból Ausztrália Európa része, és földrajzilag Nagy-Britannia is, politikailag mégis kívül esnek Európán, és egy interkontinentális birodalom, a Brit Birodalom részei.”²³ Politikai szempontból pedig a 19. század végéig Európa uralta a világot, és annak nagyhatalmai között hat európai állam szerepelt: Anglia, Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország és Olaszország. Az öreg kontinens hegemon helyzetében a 20. század elején következett be változás, amikor mélyreható átrendeződési folyamat indult meg a nemzetközi erőviszonyok terén, amelyet a Brit és az Orosz Birodalom kialakulása, Ázsia népeinek ébredése és az Egyesült Államok gazdasági és politikai megerősödése fényjeltet. Coudenhove-Kalergi legebevezetőbbnek az első világháború után kialakult helyzetben Európa politikai fogalmát érezte, mert amíg az Európán kívüli világban erős integrációs törekvések voltak megfigyelhetők (amelyeket „szintetikusnak” nevez, és itt elsősorban a Brit és az Orosz Birodalom kialakulására, valamint a pánamerikai törekvésekre utal), addig Európán belül döntően a széthúzó „analitikus” tendenciák érvényesültek, mert „a népek szabadságvágya erősebb volt, mint az integráció iránti igényük”.²⁴ Ha ez a folyamat nem áll meg, akkor, úgy vélte, Európa mint politikai egység a széthullás felé haladhat, miként ez az Osztrák–Magyar Monarchia esetében történt.

Az európai egység létrehozásának esélyeit elemezve „kis” vagy „nagy” Európa megvalósításán gondolkodott, vagyis az egységes Európa létrehozásán Angliával, illetve Anglia nélkül. A nagy Európa koncepció problémája, hogy Nagy-Britannia egy interkontinentális birodalom feje, melynek érdekei jórészt kívül esnek Európán. Ezért inkább semlegességének megnyerését és vele való jószomszédi kapcsolatok kialakítását javasolta. A kis Európa földrajzilag összefüggő, közös kultúrával rendelkező, soknyelvű egység, melynek neuralgikus pontja a francia–német viszony, illetve a kelet-közép-európai térség. Saint-Simonhoz hasonlóan azt vallotta, hogy az egységes európai kultúra elegendő alapul szolgálhat egy európai nemzet létrejöttéhez. Miként Fröbel, Coudenhove-Kalergi is Európára nézve a fő veszélyt Oroszországban és az Egyesült Államokban látta: az első katonailag, a második gazdaságilag akar fölébe kerekedni. Európa számára létkérdésnek tekintette a szovjet fenyegetéssel szemben a kontinens biztonságának megőrzését és keleti határainak stabil államokkal való védelmét.

A politikai válságból kinövő új Európának a versailles-i békeszerződés alapján kialakított politikai keretektől kell kiindulnia. Ehhez az Egyesült Államok mintájára – amely államberendezkedés tekintetében is modellértékű számára – Európának is meg kell fogalmaznia a saját Monroe-elvét, egy gazdasági, politikai és szolidaritási doktrínát. Csak így jöhet létre egy új európai szintézis, amelynek

megvalósulási formáját Páneurópának nevezi, ami tulajdonképpen az Európai Egyesült Államok gondolat szinonimája. „Egyedül *Európa újjáalkotása*, egy föderalista és demokratikus alapokon nyugvó nagyszabású vállalkozás orvosolhatja Ausztria–Magyarország feldarabolását és Németország megcsonkítását”²⁵ – véli. Európa tartósan csak akkor maradhat fenn, ha megfelelő gazdasági kooperáció és hatalmi egyensúly alakul ki az egyes államok között. Ez pedig a kontinens összes, a nemzetek önrendelkezését elismerő, demokratikus országát magában foglaló páneurópai föderáció formájában valósulhat meg. Az új föderáció felett az ellenőrző szerepet a Népszövetség látná el.

Nagyszabású tervének, Páneurópának a megvalósítását az európai fiatalságtól, valamint egy demokratikus és pacifista mozgalom kibontakozásától remélte. Magát a folyamatot négy lépcsőben képzelte el. Az első feladatként egy páneurópai konferencia összehívását jelölte meg. A második az államok között felmerülő jogviták választott bíróság előtt történő rendezése és az államhatárok kötelező elismerése lenne. Bár Coudenhove-Kalergi Európa politikai reorganizációját tartotta elsődleges céljának, nem kerülte el figyelmét a gazdasági integráció fontossága sem. Így harmadik elemként az európai gazdasági egység érdekében létrehozandó vámunió terve szerepelt, „mely egységes gazdasági teret hozna létre Európából”. És végül „a páneurópai törekvések betetőzése az »Amerikai Egyesült Államok« mintájára létrejövő »Európai Egyesült Államok« alkotmánya lesz. Európa egységes entitásként jelenne meg más kontinensekkel és más világhatalmakkal szemben, és a föderáción belül minden egyes állam maximális szabadsággal rendelkezne. Páneurópa két kamarából állna: a *Népek kamarájából* és az *Államok kamarájából*; a Népek kamaráját 300 képviselő alkotná, egy képviselő jutna egymillió lakosra, az Államok kamarája a huszonhat európai kormány huszonhat képviselőjéből állna”.²⁶

Páneurópa az első olyan kezdeményezés volt, amely az európai megbékélés és együttműködés híveként ismert Nobel-békedíjjal kitüntetett francia külügyminiszter, Aristide Briand révén ténylegesen megjelent a két világháború közötti európai rendezési tervekben. 1930-ban elkészült a nevével fémjelzett memorandum, az európai egység létrehozásának terve, amelyet az integráció első hivatalos megfogalmazásának lehet tekinteni. A Briand-memorandumban szerepelt a Népszövetség országaira kiterjedő európai föderáció gondolata, közös európai intézmények létrehozása és a vámunió terve. Ausztria, Németország és Olaszország elutasította a tervet, Nagy-Britannia pedig nem kívánt részt venni benne. A békét pedig, ami az egységtörekvések leitmotívuma volt évszázadokon keresztül, ismét nem sikerült megővni.

A II. világháború utáni időszak új fejezetet nyitott az európai integráció történetében. Coudenhove-Kalergi részt vesz ugyan az újjáinduló egységmozgalmakban, és nézetei jelentős hatást gyakoroltak az új Európa-koncepcióra, de személy szerint már nem került be az új szereplőkkel szerveződő integrációs stratégia fő sodrába. Mégis, e gondolkodók elképzelései, Coudenhove-Kalergiéhez hasonlóan, életre keltek és beépültek az 1945 utáni integráció gyakorlatába, és több eredeti ötlet visszaköszön a nagy elődök terveiből.

■ JEGYZETEK

1. Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Elektronikus dokumentum. Osiris Kiadó, Bp., 1998. IV/45. 281.o. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/herodotosz-a-gorog-perzsa-haboru-sapientia-humana-1998>
2. Vö. Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. A–K. I. köt. 436. és É. Lavielle: *Europe, Europe*. In: Y. Hersant – F. Durand-Bogaert (ed.): *Europes*. Éditions Lafont, Paris, 2000. 1–9.

3. Halecki az európai tradíció kettős dualizmusáról, a görög-római civilizációról és a kereszténységről beszél. Vö. O. Haleczki: *Európa millenniuma*. Századvég Kiadó, Bp., 1993. 25–32.
4. P. Dubois: *A Szentföld visszaszerzéséről*. In: I. Németh: *Európa-tervek 1300–1945*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2001. 61.
5. Vö. M. Molnár: *Dante és az európai egység kérdése*. http://epa.niif.hu/03100/03182/00013/pdf/EPA03182_dante_fuzetek_13_2016_127-161.pdf
6. Tervezet a kereszténység leendő békéjéről (Podjebrád-béketervezet, 1464). Fordította és a bevezető tanulmányt írta Karáth Tamás. *Documenta Historica* 39. Szeged, 1998. 29.
7. Vö. Karáth Tamás: *A Tervezet sorsa*. In: *Tervezet a kereszténység leendő békéjéről (Podjebrád-béketervezet, 1464)*. 16–18.
8. Érdekességként megjegyezzük, hogy a reneszánsz pápának is nevezett II. Pius (eredeti nevén Enea Silvio Piccolomini) tudományos munkáival is beírta nevét az Európa-történetbe: 1458-ban született *Európa* (*De Europa*) c. művében ő használta először a latin *Europeus* (európai) melléknevet egy közös vonásokkal bíró európai közösség jellemzőinek leírására a korábban használatos *Europenses* (európaiak) főnévi alak helyett. Vö. S. Stolf: *De Europa et Asia d'Enea Silvio Piccolomini: migrations, invasions, ancrages, un état des lieux de l'Europe au XVe siècle*. <https://journals.openedition.org/ilcea/4071> 4.o.
9. A mű Kineaszról, Pürrhosz épeiroszi király pacifista hírében álló tanácsadójáról kapta a nevét.
10. Sully: *A politikai terv*. In: Szénási É. (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. I. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2002. 79.
11. Magyarország a „kereszténység védőbástyája” elismerő jelző (bár más formában korábban is előfordult), a 15. századtól vált általánosan elterjedtté, nem utolsósorban Piccolomini nyomán, aki számos alkalommal kiemelte a magyarok kivételét szerepét és hősiességét az oszmánok elleni harcban.
12. Vö. J. Marton: *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*. Irodalomtörténeti Közlemények CX. évfolyam. 5. szám. 457–477. <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2006-5/marton.pdf>
13. Sully: i. m. 78.
14. Az első változat 1712-ben látott napvilágot *Mémoires pour rendre la paix perpétuelle en Europe* (Emlékirat az örök béke megteremtéséhez Európában) címmel.
15. Vö. A. de Saint-Pierre: *Projet de paix perpétuelle*. In: Y. Hersant – F. Durand-Bogaert (ed.): i. m. 95–97.
16. J.-J. Rousseau: *Jugement sur le projet de paix perpétuelle*. In: Y. Hersant – F. Durand-Bogaert (ed.): i. m. 104.
17. Rousseau: i. m. 107.
18. I. Kant: *Az örök békéről*. In: Szénási É. (szerk.): i. m. 59.
19. A föderáció (szövetségi állam) és a konföderáció (államok szövetsége) fogalma gyakran keveredik az Európa-tervekben. Kant föderációról beszél, de valójában elképzelése a konföderációnak felel meg.
20. C.-H. de Saint-Simon – A. Thierry: *Az európai társadalom újjászervezéséről*. In: Szénási É. (szerk.): i. m. 122.
21. K. F. Krause: *Az európai államszövetség terve*. In: Németh I.: i. m. 105.
22. Uo.
23. R. Coudenhove-Kalergi: *Pan-Europe*. Presses Universitaires de France, Paris, 1988. 10.
24. Coudenhove-Kalergi: i. m. 28.
25. Coudenhove-Kalergi: i. m. 20–21.
26. Coudenhove-Kalergi: i. m. 88.
27. Coudenhove-Kalergi: i. m. 123.

